

SIROMAŠTVO KAO LIČNI PORAZ I STRAH OD IZOPŠTENOSTI¹

Apstrakt: Tekstovi socioloških klasika (de Tocqueville, Marx, Simmel) i evropska empirijska istraživanja poslednjih decenija, nude plodan analitički okvir za razmišljanje o siromaštvu uz pomoć idealno-tipskih konstrukata „integrisanog”, „marginalnog” i danas preovlađujućeg „diskvalifikujućeg” siromaštva (S.Paugam). Primena ovog analitičkog okvira dopunjenog novim eksplikativnim faktorima – kao što su način regulacije tržišta rada, a pre svega, fleksibilizacija ili prekarizacija i rada i zaposlenja; strah od otpuštanja kao novi faktor nejednakosti; intenzitet društvenih veza (kao resursa koji mogu biti iskorišćeni u suočavanju sa društvenom devalorizacijom) i „prostorna diskvalifikacija” stanovništva sa velikim rizikom od siromaštva i zavisnosti od sistema socijalne intervencije – vodi, pored ostalog, novim uvidima i u kolektivne predstave o siromaštvu: sada kao o „društvenom padu” i ličnom porazu u procesu koji podrazumeva kumulaciju socijalnih hendikepa. Tako, ono što se danas smatra centralnim jazom u društvu – jaz između onih čija je budućnost sigurna, zaštićena i onih izloženih „pretnjama nasilja tržišta rada” (Maurin), prolazi kroz sve, nekada homogene, socioprofesionalne kategorije proizvođači socijalnu nesigurnost i kolektivnu teskobu koja transversalno prolazi kroz celo salarijalno društvo i shodno tome, ne samo da fundamentalno menja društveni odnos prema siromaštvu, nego vodi pogoršanju ukupnih društvenih odnosa, podriiva socijalnu koheziju i nameće posebne mehanizme konstruisanja kolektivnih identiteta.

Ključne reči: diskvalifikujuće siromaštvo, kumulacija hendikepa, prekarizacija rada, getoizacija, socijabilnost, socijalna devalorizacija.

* mirkofilipovic1957@gmail.com•

1 Tekst je rezultat rada na projektu „Unapređivanje kvaliteta i dostupnosti obrazovanja u procesima modernizacije Srbije” (br. 47008) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Simultano proučavanje siromaštva kao proživljenog iskustva onih sa dna društvene lestvice i elementa svesti koju društva i pojedinci imaju o sebi i sa kojom nastoje da se izbore definisano je kao ključni cilj već u prvim velikim sociološkim istraživanjima u toj oblasti koja datiraju iz 30tih godina 20. veka, i vremena velike ekonomske krize, kada nezaposlenost dostiže vrhunac.² Ali, same osnove refleksije o društvenom odnosu prema siromaštvu nalazimo u delima Tokvila (*Tocqueville A. de*), Marksa (*Marx K*) i Zimela (*Simmel G*)³, koji su, svaki na svoj način, tragajući za uslovima nastanka kategorije siromašnih (koja se kao masovna pojava javlja uporedo sa industrijskom revolucijom), i nastojeći da dođu do opštih zaključaka koji se tiču budućnosti i ravnoteže društva u celini, zapravo označili polje teorijskog promišljanja i istraživanja siromaštva.

Tako, Tokvilu dugujemo prva saznanja o različitom smislu koji siromaštvo može imati i/ili ima u zavisnosti od nivoa privrednog i industrijskog razvoja jedne zemlje ili regiona, o neskladu između objektivnog siromaštva i osećanja koje sami siromašni imaju u vezi sa vlastitim uslovima života, odnosno, o subjektivnoj dimenziji siromaštva i relativnosti potreba, te o integraciji siromaštva u kolektivni život (tamo gde većina živi u siromašnim uslovima), i „dijalektici pomoći” (u smislu da pomaganje siromašnima, kao svojevrsni morlani imperativ, istovremeno nužno vodi ka nastanku jedne posebne kategorije – „oni kojima se pomaže”, čiji je status devalorizovan i koja izvesno trpi poniženja u odnosu sa instancama ili pojedincima zaduženim za tu pomoć).

Marksova razmatranja o pauperizmu upućuju, pak, na dve dodatne dimenzije. Jedna je povezana s eksploatacijom radničke klase od strane vlasnika sredstava za proizvodnju, gde je ekstremno siromaštvo prvih uslov za profit drugih, pa tako i uslov kaptalističke akumulacije. Ovu poznatu analitičku shemu upotpunjava objašnjenje siromaštva pomoću zakonitosti postojanja „prekobrojnih”, tj. viška radnika ili rezervne armije rada, čiji se obim menja u zavisnosti od periodičnih varijacija industrijskih ciklusa i koja, zapravo, nije greška kapitalističkog sistema, već jedna od osnovnih odlika njegovog funkcionisanja. Dakle, druga dimenzija koju ova analiza uvodi u središte sociologije siromaštva je upravo pojam industrijskog ili privrednog ciklusa, što pretpostavlja promenu odnosa siromašnih prema društvu u zavisnosti od faze ciklusa (veća zavisnost u fazama kontrakcije privredne aktivnosti, veća „zaposlivost” u fazama ekspanzije), kao i promenu odnosa društva prema siromašnima (veća tolerancija u fazama kontrakcije, veća „strogost” prema „neradnicima” u fazama ekspanzije).

2 Najpoznatija studija je svakako Lazarsfeld, P., Jahoda, M., Zeisel, H. (1971), *Marienthal: The Sociology of an Unemployed Community*. U periodu snažnog privrednog rasta i pune zaposlenosti, posle Drugog svetskog rata, ova problematika se daleko manje istražuje, a početak nove faze, vezuje se za nagli rast nezaposlenosti i pitanje „novog siromaštva”. Taj period je, u Francuskoj, na primer, obeležila studija Schnaper, D., (1981), *L' épreuve du chômage*, a u Velikoj Britaniji studija Gallie, D., Marsh, C., Vogler, C., (1994), *Social Change and the Experience of Unemployment*.

3 Vid. Tocqueville A. de, (1958), Marks, K., *Kapital*, knj. I, deo 7, pogl. XXIII, i Simmel, G., (1998).

Sociološki najpotpuniju definiciju siromaštva dugujemo, međutim, Zimelu koji nastoji da definiše siromaštvo, ne „kao takvo”, nego putem odnosa prema onome što mu pridaje poseban socijalni status, tj. putem specifičnog načina integracije siromašnih u društvo kao celinu – a to je i ovoga puta pomoć. Pomoć, dakle, ima funkciju regulacije društvenog sistema: iako siromašni, zbog činjenice da im se pomaže, mogu imati samo devalorizovani status koji ih diskvalifikuje, oni ostaju članovi društva – oni koji konstituišu njegov poslednji sloj. Tako, Zimel analizira marginu, ali i ono što tu marginu povezuje sa centrom i od nje čini integralni deo društvene celine. Ovakva orijentacija važna je i zato što poziva na proučavanje *mreže međuzavisnosti* između siromašnih i „ostatka” društva, na proučavanje *društvenih predstava* o siromaštvu (koje su u osnovi debata i politika koje se tiču defavorizovanih), te na proučavanje *proživljenog iskustva* onih označenih kao siromašni.

Elementarni oblici siromaštva – ravnoteža odnosa među nejednakima

Inspirisan upravo Zimelovim radom, S. Pogam (*Paugam* 2006) nudi analitički okvir koji omogućava poređenje *različitih oblika* koje može da poprimi taj odnos međuzavisnosti populacije društveno označene kao siromašni, i društva čiji je ona deo i od kojeg zavisi njen opstanak. Primena tog analitičkog okvira dopunjenog novim eksplikativnim faktorima kao što su način regulacije tržišta rada, intenzitet društvenih veza i stepen intervencije socijalne države, rezultirala je tipologijom osnovnih, „elementarnih” oblika siromaštva suštinski povezanih sa specifičnom društvenom konfiguracijom: integrisanog, marginalnog i diskvalifikujućeg siromaštva.

Ovi oblici siromaštva smatraju se elementarnim zato što su elaborirani na temelju idealno-tipskog rezonovanja i zato što upućuju na specifične socijalne konfiguracije čija je konstitutivna matrica potvrđena empirijskim istraživanjima. Odnosno, zato što svaki od njih predstavlja jedan tip odnosa međuzavisnosti dovoljno stabilan da se trajnije održi i da se nametne kao realnost *sui generis*, različita od elemenata koji je konstituišu i karakterišu. Drugim rečima, svaki elementarni oblik odgovara jednom relativno kristalizovanom stanju ravnoteže odnosa između nejednakih individua (siromašni i ne-siromašni) unutar celine socijalnog sistema.

Tako *integrisano siromaštvo* upućuje na socijalnu konfiguraciju u kojoj su oni koje nazivamo „siromašni” veoma brojni i malo se razlikuju od ostalih slojeva stanovništva. Tu se siromaštvo percipira kao trajno i samoobnavljajuće, kao „uobičajena” situacija povezana sa opštijim problemima „oduvek siromašnih” regiona ili lokalne zajednice, te prema tome, kao fenomen neodvojiv od društvenog sistema, integrisan u njega. Budući da formiraju široku društvenu grupu, siromašni ovde nisu stigmatizovani.

Ovaj tip društvenog odnosa prema siromaštvu verovatniji je u tradicionalnim nego u modernim društvima, a „idealno-tipska” situacija bi se odnosila na privredno zaostale ili pre-industrijske zemlje.⁴ U pogledu „nivoa” života siromaštvo ovde, dakle, ne implicira društvenu ekskluziju, delom zbog visokog nivoa porodične solidarnosti u defavorizovanim sredinama, delom zbog oblika socijalnosti, ili zbog intenzivne i kolektivne religijske prakse. Otuda i nezaposlenost (delimično kompenzovana integracijom u mreže „neformalne” ekonomije i klijentistički sistem društvenog delanja) nije automatski povezana sa devalorizacijom društvenog statusa. Ukratko, u ovom obliku siromaštva se na izvestan način može videti preživljavanje jedne minule epohe – epohe ruralne ekonomije i društva, gde je socijalna zaštita bila prvenstveno osigurana od strane bližnjih i gde se, naročito u periodu pre intenzivne industrijalizacije i urbanizacije u 19. veku, ravnoteža i stabilnost odnosa među pojedincima, i sopstveni organizovani sistemi solidarnosti, zapravo, podrazumevaju.⁵

Marginalno siromaštvo, kao poseban tip elementarnog oblika siromaštva upućuje, međutim, na sasvim drugačiju socijalnu konfiguraciju u kojoj oni koje nazivamo siromašnima ne predstavljaju široku društvenu skupinu koja se malo razlikuje od drugih društvenih slojeva, već relativno malobrojnu frakciju populacije o čijim se pripadnicima često sudi kao o „nepriлагоđenima” na moderni svet, i koji se stigmatizuju kao „socijalni slučajevi”. Ovaj tip siromaštva odgo-

4 Prema nekim istraživanjima, siromaštvo u zemljama južne Evrope, premda one nisu pre-industrijske u pravom smislu reči, približava se ovom tipu. Sever Italije je, na primer, jedan od industrijski najrazvijenijih regiona Evrope, ali u Italiji postoje i izrazito siromašni regioni, poput Mezzogiorna, gde je siromaštvo relativno trajno i prenosi se s generacije na generaciju daleko češće nego na severu Evrope.

5 Sa te tačke gledišta, jasno je da mediteranska društva, naročito u nekim regionima, čuvaju izvesne odlike nekadašnjih seljačkih društava, sa sopstvenim organizovanim sistemima solidarnosti kao oblikom otpora siromaštvu i bedi, te da je upravo to razlog održavanja integritasnog siromaštva i u modernom salarijalnom društvu. Takođe, ovaj tip siromaštva, vidimo i u kabilskom ruralnom društvu, koje je Burdije proučavao 1960tih godina, i koje se opire novčanoj ekonomiji i principima kapitalističke akumulacije. Siromaštvo je tu sveprisutno, ali se deli, zajedničko je, uzajamna pomoć unutar porodice i deljenje siromanih resursa nameću se kao moralno pravilo. Nezaposlenost ne postoji, jer se svako nečim bavi i svakodnevni rad je osnov grupe pripadnosti, ali je verovatnoća da će se izbeći siromaška sudbina roditelja gotovo zanemarljiva. Čitavi regioni zemalja u razvoju, često veoma naseljeni, i danas žive na ovaj način, od sitne poljoprivredne proizvodnje i zanatstva, i izgledaju oštećeni od modernog sveta. Uslovi života su bedni, ali takođe pogađaju većinu stanovništva, u toj meri da je teško razlikovati siromašne od onih koji to nisu. Ovde se uočava i jasna razlika između tzv. *objektivnog* siromaštva i *subjektivnog* siromaštva (setimo se Tokvila), kada se domaćinstva koja žive u objektivno teškim uslovima zadovoljavaju niskim nivoom života i ne smatraju sebe siromašnim. S druge strane, u velikim metropolama zemalja u razvoju siromašni, najčešće bivši seljaci, koncentrišu se u, često vrlo velikim, favelama na periferiji, ali i na „malim ostrvima” ekstremnog siromaštva u inače bogatom okruženju (koje se na sve načine, pa i fizički ograđuje, osećajući ogromnu nesigurnost). Ovi delovi grada izgledaju kao prepušteni sami sebi; municipalne intervencije, usled nedovoljno razvijene infrastrukture i ogromnih potreba uvek su nedovoljne; higijenski uslovi očajni i sl, ali stanovnici su često veoma aktivni: sitna neformalna trgovina i usluge su vrlo žive, kao i društveni život uopšte (on se čak ponekad čini važnijim od privatnog).

vara socijalnoj konfiguraciji u zapadno-evropskim zemljama i SAD u periodu 1945–1975, ili tokom „slavnih trideset godina” (E. Hobsbaum), kada je glavni izazov bilo upravo to da se uz pomoć snažnog privrednog rasta (koji bi omogućio izgradnju šitokih programa socijalne zaštite) i pune zaposlenosti, siromaštvo kao problem većine pretvori u problem manjine. Izuzetan karakter ovog perioda pomaže nam da razumemo entuzijazam i veru u ekonomski i društveni progres, kao i rašireno uverenje da je siromaštvo manje-više nestalo.⁶

I mada u tom periodu, dakako, nisu nestali, nego su čak nastavili da se intergeneracijski reprodukuju, siromašni su postali manje vidljivi – činili su „marginu” čiji se značaj nastojao minimalizovati ili čak bio „negiran” uveravanjima da se zapravo ne radi ni o kakvoj novoj društvenoj realnosti, nego o „reziduumu opšteg progressa”. Ipak, i kao pripadnici „rezidualne” frakcije populacije koja prima socijalnu pomoć, siromašni su snažno stigmatizovani a njihovo siromaštvo, kao socijalno pitanje, istovremeno prikrivano diskursom koji opravdava psihološki intervenciju usmerenu na pojedince kao „neprilagođene”. Ta intervencija, uvek usmerena na one na margini društva, upisuje se u logiku individualnog a ne kolektivnog odgovora na njihove potrebe i često je povezana sa relativno strogom kontrolom njihovog privatnog života. (Paugam, 2006)

Najzad, *diskvalifikujuće* siromaštvo se jasno razlikuje od marginalnog i integrisanog i vezuje se za socijalnu konfiguraciju u kojoj su oni označeni kao siromašni sve brojniji i većinom isključeni iz produktivne sfere, a njihove teškoće i njihova zavisnost od socijalne pomoći sve veći. Pritom se ne radi o jednom stabilizovanom stanju bede, već o dinamičnom procesu koji može da zahvati i one frakcije populacije koje su prethodno bile savršeno integrisane na tržištu rada, čime se osećanje nesigurnosti zapravo širi na celinu društva i generiše kolektivnu teskobu. Taj proces tiče se osoba koje se suočavaju sa sve težim prekarnim⁷ situacijama, kako u pogledu prihoda, stambenih uslova i zdravlja, tako i u pogledu participacije u društvenom životu.

Uparedna istraživanja o prekarijatu i riziku od društvene izopštenosti u Evropi, preduzeta početkom 2000ih⁸, obuhvatila su analizu 12 indikatora (zaposlenje, prihodi, uslovi stanovanja i opremljenost domaćinstva, zdravstveno stanje, bračni i porodični život, socijabilnost, problemi sa kojima su se ispitanici susretali u mladosti), i ukazala na značajne konvergencije između evropskih

6 Tako, na primer, u čuvenim istraživanjima siromaštva koje je preuzeo S. Rountri (*Rowntree*), procenat siromašnih jako opada pedesetih godina u odnosu na predratni period, iako su primenjeni kriterijumi za procenu apsolutnog siromaštva bili znatno „pooštreni”. Vid Haralambos, 2001: 293, 294)

7 *Precarius* (lat.) – izmoljen, isprošen, dat privremeno, zavisan od nečije volje ili milosti; opoziv, privremen, nestalan, nesiguran, prolazan. Ovaj koncept je u širu upotrebu u sociologiji ušao devedesetih godina 20.veka, uz istovremeno postojanje drugih pojmova koji delimično opisuju i tumače novonastale promene i procese u svetu rada i u društvu uopšte, kao što su potklasa (*underclass*), lumpenproletarijat, marginalizovani i isključeni.

8 Sažeti prikaz ovih istraživanja može se naći u pomenutom delu S. Paugama o elementarnim oblicima siromaštva. Ova istraživanja su konceptualno zasnovana na teorijskim analizama u prethodnim delima: Paugam, S., (1991), i Paugam, S., (1993).

zemalja. Prekarnost u smislu nezaposlenosti i nestabilnosti zaposlenja svuda je pozitivno korelisana sa niskim prihodom i siromaštvom u uslovima stanovanja. Verovatnoća da se živi bez partnera ili da se dogodi(o) razvod braka takođe je značajno veća, u svim zemljama, za osobe koje su nezaposlene ili imaju nestabilno zaposlenje, a koje su se pokazale i daleko zavisnijim od socijalnih transfera države i podložnijim zdravstvenim problemima.

Najočiglednije divergencije između evropskih zemalja u ovom kontekstu, ticale su se intenziteta društvenih veza. Naime, prekarna situacija u vezi sa zaposlenjem nije u svim zemljama bila u korelaciji sa slabošću porodične socijalnosti i mreža neformalnih podrški. U Španiji i Holandiji, na primer, kod nezaposlenih nije nađeno slabljenje porodičnih veza u odnosu na zaposlene, dok su se u Italiji ti odnosi pokazali, u proseku, još intenzivnijim. Takođe u Danskoj, mreže socijalne podrške su veoma čvrste, čak i u slučaju kada se ljudi nalaze u brojnim teškoćama. Nasuprot tome, u Francuskoj, Velikoj Britaniji i Nemačkoj, gde se proces socijalne diskvalifikacije pokazao daleko radikalnijim nego u drugim zemljama, nestabilnost zaposlenja ili nezaposlenost najčešće prati rastuća „oskudica” na planu porodične i prijateljske socijalnosti i odgovarajuće podrške.

Dakle, diskvalifikujuće siromaštvo ima više šansi da se razvije u post-industrijskim društvima, naročito u onima koja se suočavaju sa snažnim porastom nezaposlenosti i prekarnih statusa na tržištu rada⁹ i gde u individualnim životima posao nastavlja da sve više zauzima centralnu poziciju i odlučujuće utiče na određenje društvenog identiteta pojedinca, kako u vlastitim, tako i u očima drugih. Tendencija poistovećivanja osoba sa poslom koji obavljaju ili profesijom, toliko je jaka da je uobičajeno da se profesija navodi i prilikom predstavljanja drugima. Otuda se nezaposlenost doživljava bolno i dramatično – gubitak posla pretvara se u urušavanje čitavog unutrašnjeg i spoljašnjeg sveta. Ukratko, nezaposleni pate od generalizovane društvene traume koja ostavlja posledice na sve aspekte svakodnevnog života i sve dimenzije ličnosti: gubitak repera u vremenu i prostoru, svest o „vlastitoj beskorisnosti na ovom svetu”, nemoć da se zamisli budućnost, gubitak društvenog statusa, slabljenje veza sa drugima, duboko preispitivanje o sopstvenoj vrednosti, gubitak samopoštovanja. (Schnapper, 1994.)

Bauk prekarijata kruži ... svetom rada

A šta nagoveštavaju novije tendencije u evoluciji rada – sada već toliko izražene da su vidljive golim okom? Najpre, strukturalna nezaposlenost, to će reći, ona uz male oscilacije, trajno se smestila u društveni pejzaž. Ali unutar samog sveta rada, među zaposlenima, pojavile su se protivrečne tendencije.

9 Aktualno siromaštvo u istočno-evropskim zemljama, u kojima su ekonomske promene praćene snažnim porastom nezaposlenosti i prekarijata, pokazale brojne sličnosti sa siromaštvom koje se razvilo na Zapadu između 80tih i 90tih, i verovatno je blisko obliku diskvalifikujućeg siromaštva.

Prvo, rad se intenzifikovao na svim nivoima i u svim profesijama, pored ostalog i zato što se radna snaga „proredila”: manje zaposlenih mora da obavi isti posao, dakle oni koji su „opstali” rade više. *Intenzifikacija rada* takođe je podstaknuta novim tehnologijama, naročito informatičkim. Mašine koje su u 19. veku nametale svoj ritam industrijskim radnicima, danas, sofisticirane informatikom, nameću svoj ritam ogromnoj većini zaposlenih. Kompjuteri, tableti, mobilni telefoni i ostali uređaji sa donedavno nezmyslivom brzinom protoka informacija za posledicu imaju ne samo intenzifikaciju rada, već i brisanje granice između profesionalnog i privatnog života. A, iznad svega, u korenu intenzifikacije rada leže novi oblici rukovođenja i upravljanja koji, ko glavni cilj, osim neizbežne „finansijske rentabilnosti”, odnosno puke profitabilnosti, nameću radu i – *fleksibilnost*. Odnosno, stalno prilagođavanje radnog vremena dnevnim, nedeljnim ili sezonskim ritmovima ponude i potražnje. Otuda su među zaposlenima sve brojniji oni koji na početku radne nedelje, ili čak radnog dana, ne znaju koliko će sati raditi. Ove tendencije primetne su u svim profesijama, uključujući one u javnom sektoru i tercijaru, kao i klasične liberalne profesije i intelektualna zanimanja za koje se decenijama mislilo da su zaštićeni.

Drugo, rad se „prekarizovao” – što u svim sektorima, i čak i kada je reč o zaposlenima sa najvišim kvalifikacijama, podrazumeva „trijadu nesigurnog zaposlenja, male ili nikakve radno-pravne zaštite i nikakve ili niske najamnine” (Mihajlović 2015, 8). Nema više „doživotne državne službe”, niti sigurnosti garantovanog mesta. Prethodno su, naravno, zaposleni u privatnom sektoru platili cenu prekarizacije, sa poslovima sa skraćenim radnim vremenom i na određeno vreme, ugovorima o delu i sličnim oblicima zaposlenja koji ponekad zavise samo od arbitrarne odluke poslodavca. Tako je, od nekada marginalne, *prekarijat*, ne pošteđujući nikoga, danas postao masovna, a uskoro će možda postati i dominirajuća grupa.

Naravno, prekarijat nije homogen, a prema M. Ružici, u evropskom prostoru, danas ga čine tri osnovne grupe: u prvoj su „prekobrojni” pripadnici klasične industrijske radničke klase koji (zbog deindustrijalizacije, tehnoloških promena i automatizacije, ili zbog preseljenja proizvodnje u zemlje u razvoju) gube poslove i sele se u uslužni sektor. (Ekonomija usluga upravo tipizira prekarlost – *Mc jobs* – i matrica je iz koje izrasta prekarijat). Ova grupa teži povratku prošlosti tj. relativnoj stabilnosti, sigurnosti, stalnim prihodima i dostupnosti novčanih transfera države blagostanja uobičajenih u prvih nekoliko decenija nakon Drugog svetskog rata. Bez snažnije podrške sindikata, partija levice i javne regulative, ova grupa, suočena sa pojačanom nesigurnošću, sklona je da traži utočište u ponudama desnice (nacionalizam, ksenofobija, antiislamizam, protivljenje levici), pa otuda populizam¹⁰ i ekstremna desnica u svojoj aktuelnoj, snažnoj ofanzivi, upravo delove prekarijata vide kao svoju bazu.

10 Istoričarka D. Stojanović, u predgovoru za svoju knjigu „*Populism The Serbian Way*”, pored ostalog, kaže da je populizam „prevara – nastaje iz ekonomske i socijalne ogorčenosti kao pokret protiv establišmenta, ali će na kraju dodatno osiromašiti stanovništvo i bitno obogatiti elitu.” (Stojanović, 2018)

Drugu grupu čine „marginalizovani i isključeni”, oni koji prihvataju nesigurnost zato što nikada nisu ni imali sigurnost (stabilnost, predvidljivost budućnosti, status). To su migranti, ranjive grupe i oni bez obrazovanja i kvalifikacija. Treću grupu ili tzv. „kreativni prekarijat” čine posebno omladina i mladi stručnjaci koji su frustrirani vlastitim statusom i izgledima, i koji danas predstavljaju „potencijalnu bombu koja preti da eksplodira na trgovima velikih evropskih gradova”. Rastuća nezaposlenost mladih postaje endemska u znatnom delu Evrope, naročito u kontekstu aktualne (zapravo već hronične) ekonomske krize i niskih stopa privrednog rasta. Čak i neposredni programi EU koji imaju za cilj obuzdavanje rasta nezaposlenosti mladih ne pokazuju vidljive rezultate. Ovde spadaju i „grupe po vlastitom izboru” („digitalni boemi”, „kreativna klasa”, „sajberkarijat” i svi oni koji ne žele da učestvuju u postojećem procesu ekonomske reprodukcije”). (Ružica 2015, 25–27)¹¹

Samo na prvi pogled suprotstavljene prethodno navedenim jakim pritiscima na rad, dve druge tendencije karakteristične za noviju evoluciju rada – *autonomizacija* i *individualizacija* – takođe su duboko transformisale uslove rada. One su zapravo ambivalentne: tokom dva veka radnici su se borili protiv repetitivnog i „razmravljenog” rada¹² koji se nametao svima, zahtevajući autonomiju i individualizaciju (rad u sopstvenom ritmu, gospodarenje svojim radnim vremenom). Šezdesetih godina 20. veka menadžeri su shvatili da izlaženje u susret ovim zahtevima može značajno da poveća produktivnost: zadovoljni radnik, gospodar svog vremena, kreativniji je i produktivniji. Tako se tendencija individualizacije i autonomizacije rada proširila na gotovo sve delatnosti i sve profesije. I mada može da generiše zadovoljstvo i sreću u radu, naročito u intelektualnim profesijama, kombinovana sa visokim stepenom intenzifikacije radnih zadataka ona postaje mač sa dve oštrice. Tada zaposleni uočava da, uprkos slobodi organizacije sopstvenog rada i radnog vremena, ne postiže da „obavi zadati posao”, da je prepušten samom sebi i počinje to da doživljava kao lični neuspeh.

11 M. Ružica nam daje i nekoliko pokazatelja o prekarnim ili netipičnim („deregulisanim”, „fleksibilnim”) oblicima radnih odnosa. U 2014. *skraćeno radno vreme* imalo je 20,6% zaposlenih u EU (od tog broja 77,3% su žene). Najviše zaposlenih u tom statusu ima Holandija (52,4%), zatim Nemačka (28,3%) i Austrija (27,7%). U visoko razvijenim zemljama često se radi i o ličnom izboru, posebno među ženama (zbog podizanja dece ili brige o starijim i bolesnim članovima porodice), ali raste i broj onih koji prihvataju ovaj status jer nemaju drugog izbora. U istoj, 2014. godini, zaposleni na *određeno vreme* činili su oko 14% svih zaposlenih u EU, a najviše ih je bilo u Poljskoj (28,4%), Španiji (24%), Holandiji (21%). Smatra se da je ovaj procenat u Grčkoj i Italiji, na primer, ogroman (čak oko 70%) i da je ovaj segment radne snage tu u stalnom procesu tranzicije „ka i od rada na crno”. Kateogriju *samozaposleni* činilo je 16,4% svih zaposlenih u EU. Za druge brzo rastuće forme zapošljavanja, kao što su *agencijski rad*, *crowded work* (u osnovi sezonski rad) i *Zero Hour Work* (ZHW) – aranžman sa ugovorom u kome poslodavac ne garantuje da će posla uopšte biti, niti garantuje minimum sati rada – na žalost, ne postoje egzaktni podaci, ali se procenjuje da u Velikoj Britaniji, recimo, ZHW ima oko 1,8 miliona radnika. Najzad, prekarizacija pogađa i evropski javni sektor koji je decenijama bio bastion sigurnosti, stabilnosti i statusa i koji (uprava, obrazovanje, zdravstvo) zapošljava između 25% i 33% ukupnog broja zaposlenih. Privremene ugovore tu ima 14–18% zaposlenih. Prostim sabiranjem ovih brojki, uviđamo da se u EU u 2014. više od polovine zaposlenih zapravo nalazilo u prekarnom statusu.

12 Vid. Friedmann, G., (1959).

Tako intenzifikacija i prekarizacija rada s jedne strane, i individualizacija i autonomija sa druge, zapravo funkcionišu kao pakleno dvojstvo koje „melje” zaposlenog. Ali, dok je „razmravljeni rad”, kao opšta karakteristika industrijskog rada, nekada, na izestan način, ujedinjavao radničku klasu, danas raznovrsnost formi „fleksibilnih”, tj. prekarnih zaposlenja razjedinjava/fragmentira tu klasu, olakšavajući klasičnu *divide et impera* politiku poslodavaca.

Međutim, svi ovi novi uslovi rada i zaposlenja ne predstavljaju „zlo po sebi”, ili nesreću za sve ljude. Neki se dobro prilagođavaju – vole autonomiju u radu, posvećuju se poslu, ne smeta im prekarlost niti fleksibilnost itd, dok za druge posao postaje izvor patnje. Ali uopšteno, biti srećan ili nesrećan na poslu, ne zavisi od posebnih psiholoških karakteristika individua, već od „doziranja”, ili ravnoteže između intenzifikacije i autonomije, od veličine materijalne ili simboličke nagrade, i količine fizičke i psihičke patnje.¹³ Zadovoljstvo ili nezadovoljstvo koje se oseća u sferi posla je, naime, jedna stvar, a „nivo života” – standard koji se može imati izvan rada, obezbeđen primanjima od njega, sasvim druga. A tu se danas suočavamo sa radikalno novim fenomenom: imati posao nije dovoljan uslov da se izađe iz siromaštva. Taj fenomen (*working poor*), koji se prvi put pojavio u SAD krajem sedamdesetih, a koji danas posebno pogađa mlade, pokazuje tendenciju brzog širenja u celom zapadnom svetu i pojačava strah od prekarnosti (ogromna većina siromašnih zaposlenih su privremeno/povremeno zaposleni).

Nasilje tržišta rada – strah od otpuštanja kao novi faktor nejednakosti

Dakle, porast strukturalne nezaposlenosti i prekarnih zaposlenja, kako su potvrdili rezultati mnogih istraživanja, snažno je povezan sa porastom siromaštva¹⁴: prihodi prekarno zaposlenih su niski, šanse za napredovanje (praćeno

13 Jedno opsežno istraživanje posvećeno vezi između posla i sreće i nesreće ukazalo je na jasnu razliku između onih za koje je rad izvor „sreće”, i onih drugih, koji su zbog njega „nesrećni”. Ispitanici za koje je posao koji obavljaju „izvor sreće” doživljavaju svoj rad kao strast ili avanturu, u koju se dobrovoljno i rado upuštaju („Jako se posvećujem poslu jer je interesantan”), voleli bi da i njihova deca rade isti taj posao, smatraju da je njihov rad adekvatno priznat, da se njihova reč čuje, da su odgovarajuće plaćeni, ne osećaju se eksploatisanima, radno vreme ocenjuju kao „udobno” i nalaze prijatelje među kolegama na poslu. Na drugoj strani su zaposleni koji iskazuju suprotne stavove. Stavovi „povlačenja” koji svedoče o slaboj zainteresovanosti za posao („Posvećujem se poslu što je manje moguće.”, „Svako bi ovaj posao mogao da radi.”, „Moj posao je rutinski, dosadan.”), i o eventualnoj želji da se pruži otpor pritisku („Ako pretaraju sa forsiranjem, usporićemo !”) jesu „klasični radnički” stavovi, sa istim oblicima kolektivnog otpora. Tu su i stavovi koji grupišu sve savremene oblike patnje na poslu: osećanje eksploatisanosti, „prerane izraubovanosti”, utisak da je posao „džungla”, „dno”, „trka sa prepornama”, „ćorsokak”. („Nisam priznat onoliko koliko vredim”, „Imam loše odnose sa kolegama i šefovima”, „Mislim da se loše odnose prema meni i da sam slabo plaćen”). Ispitanici misle da su u gorjoj profesionalnoj situaciji nego nekada njihovi roditelji, i posebno, nikako ne žele da njihova deca rade isti posao. Vid. o tome Baudelot, C., Gollac, M., Bessière et al (2003).

14 Tako je, na primer, istraživanje koje su uradili Mack i Lansley pokazalo da je broj siromašnih u Velikoj Britaniji porastao sa 7,5 miliona 1983. na 11 miliona 1990., a broj vrlo

rastom plata) male, a izgledi da će radni staž biti „pun rupa” i rezultirati malo penzijom te neophodnošću oslanjanja na socijalnu pomoć – veliki.¹⁵ Uz to, uporedo sa rastom siromaštva menja se i distribucija prihoda u smeru povećanja opsega nejednakosti i društvene polarizacije, odnosno, rasta prihoda bogatih i smanjenja prihoda siromašnih.¹⁶ A paralelno s tim, brzi porast broja onih kojima je potrebna pomoć menja i kolektivnu percepciju siromaštva – dominantna slika u kolektivnoj svesti sada postaje slika o siromaštvu kao „ličnom porazu”.¹⁷

Pritom, ako je meritokratska ideologija, „organski” povezana sa modernim društvima, uspešno interiorizovana – ona za posledicu ima jačanje osećanja lične odgovornosti za životni (ne)uspeh. A ako se siromaštvo percipira kao poraz koji može da se dogodi i onima koji trenutno „pristojno” žive, to podrazumeva i svest o postojanju rizika da i nama lično pretila takva perspektiva. Otuda se diskvalifikujuće siromaštvo i izražava kroz svojevršnu kolektivnu teskobu o kojoj se, premda više pogađa radnike i službenike, dakle kategorije objektivno najviše i pogođene rizikom od otpuštanja (ali ne pošteduje ni tzv. „srednje” profesije ni stručnjake), govori kao o „difuznoj teskobi” unutar celine zaposlenih koju je teško ili nemoguće kontrolisati.

siromašnih sa 2,5 na 3,5 miliona. Radi se upravo o periodu snažnog porasta nezaposlenosti i prekarne zaposlenosti za vreme vlade M Tačera. Vid. Haralambos, 2000: 300–303.

- 15 Penzionerski status i nezaposlenost su izrazito povezani sa siromaštvom. Isto važi i za porodicu sa samohranim roditeljem (na primer, u Velikoj Britaniji 58% samohranih roditelja je siromašno). Dok je 1979. u Velikoj Britaniji 10% dece živelo u siromašnim domaćinstvima, 1991. njihov je broj porastao na 31%. (Gidens, 2003: 321) Uticaj roda je takođe očigledan (žene čine preko dve trećine odraslih u najsiromašnijim domaćinstvima), kao i uticaj etničke pripadnosti (dok je među belim Britancima 28% domaćinstava siromašno, kod Pakistancina je taj udeo 82%, kod Bangladežana 84%). Najzad, činilac koji se često zanemaruje, a jako je povezan sa siromaštvom, jeste i invalidnost. Godine 1988. je procenjeno da 47% osoba sa hendikepom u Velikoj Britaniji živi u siromaštvu. (Haralambos, 2002: 311–314)
- 16 A. Goddman i S. Webb nalaze da se prihod najsiromašnije desetine stanovništva u velikoj Britaniji u periodu 1979–1992. smanjio za oko 20%, dok je u najbogatijoj desetini zabeležen rast od čak 61%. Uporedo se promenio i sastav najnižeg decila: udeo nezaposlenih je porastao sa 6 na 31%, udeo „samozaposlenih” sa 8 na 15%. (Haralambos 2000, 309). Isti trend redistribucije prihoda od najsiromašnijih ka najbogatijima otkriva i M. Krek u podacima dostupnim u bazi Eurostata za poslednje 4 godine krize i „mera štednje” u Srbiji. (Krek, 2018)
- 17 Slika o siromaštvu kao ličnom porazu osetno je jača u naprednijim salarijalnim društvima suočenim sa krizom zaposlenja, nego u manje razvijenim društvima evropskog juga. Dok u Portugalu, Španiji, Italiji i Grčkoj, od 28% do 35% ispitanika ima ovakvu predstavu o siromaštvu, u Danskoj, Holandiji, Nemačkoj itd. taj broj je između 53% i 86%. Ispitanicima koji su prethodno rekli da su u svojoj četvrti ili selu susreli ljude koji su „ekstremno siromašni”, „siromašni” ili „u riziku od pada u siromaštvo”, postavljeno je pitanje da li se, po njihovom mišljenju, radi o ljudima koji su oduvek bili u takvoj situaciji ili su oni, naprotiv, ranije živeli u boljim („normalnim”) uslovima. Prva mogućnost odgovara „nasleđenom siromaštvu”, a druga „siromaštvu nakon poraza”. Ankete Eurobarometra rađene su 1976, 1989, 1993 i 2001. U prvoj, očekivano, percepcija siromaštva kao poraza je najmanje raširena (što govori o tome da su dominantne predstave ostale obeležene periodom posleratnog tridesetogodišnjeg neprekidnog rasta), zatim jako raste sve do 1993, kada dostiže maksimum, i opada od 1993. do 2001, kada se evropske privrede vidno (privremeno) oporavljaju. Prilično jasno se vidi da sa porastom nezaposlenosti i pratećeg broja siromašnih, ova predstava o siromaštvu kao porazu jača, i obrnuto. (Paugam, 2006.: 178–180).

U nekoliko anketa sprovedenih počev od devedesetih, o odnosu francuskih građana prema *ekskluziji*¹⁸, na isto pitanje o strahu od ekskluzije („Plašite li se da biste jednog dana i Vi lično mogli da budete „izopšteni“?), proporcija osoba koje daju pozitivan odgovor ostaje veoma velika i vrlo stabilna (53%-57%). Ovaj rezultat navodi na razmišljanje o „*dualnom društvu*“: sa jedne strane su „pobednici” – oni koji su zaštićeni od pretnje nezaposlenosti i prekarnosti, a sa druge – „luzeri”, ona polovina koja gubi ili, zbog svoje ekonomske ili „relacione” fragilnosti, može lako da izgubi posao. E. Moren (*Maurin*), jedan od najznačajnijih francuskih istraživača klasne strukture, tako s pravom tvrdi da je centralni jaz u društvu danas – jaz između onih čija je budućnost sigurna, zaštićena, i onih koji su „pod pretnjom nasilja tržišta rada”. Taj procep prolazi kroz sve, nekada homogene, socioprofesionalne kategorije i nižih (*classes populaires*) i srednjih klasa (*classes moyennes*), različito izloženih riziku od deklasiranja. (Maurin, 2009)

Ali, nije li paradoksalno govoriti o strahu od izopštenosti i siromaštva u razvijenim evropskim društvima koja svakako spadaju među „najsigurnija društva u istoriji”, kako naglašava R. Kastel (*Castel*)? Ta društva garantuju fundamentalne slobode, sigurnost ljudi i imovine u okviru pravne države, a takođe i socijalnu zaštitu od glavnih rizika koji mogu da ugroze individualno blagostanje – bolest, nesrećni slučaj, starost, nezaposlenost. Ono što, prema Kastelu, tu jeste paradoksalno, zapravo je činjenica da je briga za sigurnost u stvari postajala sve jača kako su masivni oblici bede i nasilja, bar u bogatim i razvijenim zapadnim zemljama, istorijski nestajali. On čak postavlja hipotezu da „moderna nesigurnost ne počiva na odsustvu zaštita, nego predstavlja njihovo *naličje*, njihovu senku unesenu u socijalni univerzum koji se sada organizuje oko neprestane, beskrajne potrage za zaštitom, očajničke potrebe za sigurnošću.” (Castel 2003, 6) Upravo ta neutaživa potreba i beskrajna potraga za zaštitom neizbežno proizvodi stalne frustracije. Dakle, nesigurnost jeste drugo lice „društva sigurnosti”.

Razjašnjenje ove „raširene nelagode” možda se može delom naći i u Burdijeovom razlikovanju *misère de position* od uobičajenijeg pojma *misère de condition*. Analizirajući brojne produbljene intervjue sa osobama iz različitih društvenih slojeva, on zapaža da je tzv. *petite misère*, koju čine „svakodnevne patnje” (*souffrances quotidiennes*), povezana sa iskustvom socijalne inferiornosti i odgovarajućim osećanjem da osoba nije dovoljno priznata i cenjena unutar svog referentnog socijalnog prostora. (Bourdieu 1993, 11) Strah od ekskluzije hrani se upravo tom zebnjom da će čovek biti nedovoljno priznat ili, preciznije, da će ga drugi *priznati kao inferiornog*, i da će tako, malo po malo, postati „izopšten iznutra”. Ovo tim pre, što sa usložnjavanjem (diferencijacijom) „društvenih polja” istovremeno jača i njihova hijerarhizacija te, logično, u svakom polju raste

18 Izrazom društvena ekskluzija ili društvena izopštenost naglašava se jaz koji deli aktivne pripadnike društva i one koji su gurnuti na marginu, i opasnost od društvene dezintegracije („cepanja društvenog tkiva”), kao i činjenica da je to, i za pojedince i za društvo – *proces* promene, a ne statična situacija.

i broj subordiniranih pozicija i moguća „kumulacija nesreće”, budući da samo vrh hijerarhijske strukture biva pošteđen. Drugim rečima, anksioznost u vezi sa statusom – strah od diskvalifikacije i doživljaj nepravde nagrizaju ljude i čine da se nejednakost duboko uvlači pod svačiju kožu. (nav. prem: Ružica, 2011)

Dakle, socijalna nesigurnost, čini se, ima dva različita značenja. Prvo je ono koje joj daje R. Kastel: odsustvo, ili bar osećanje odsustva ili slabljenja zaštita od glavnih rizika, naročito nezaposlenosti i siromaštva. Drugo je blisko značenju o kom govori Burdije insistirajući na uslovima u kojima se danas konstituišu društveni odnosi i na oblicima dominacije koji ih karakterišu.¹⁹ Socijalna nesigurnost u prvom smislu rezultira gubitkom, makar delimičnim, društvenih podrški i zaštita, a u drugom – društveno prizatom inferiornošću kao osnovom patnje ili raznih oblika psiholoških nevolja, naročito gubitkom samopouzdanja i osećanjem sopstvene beskorisnosti.

Oba ova značenja povezana su sa pojmom prekarijata, na način koji zavisi od toga da li je predmet analize odnos prema zaposlenju (radnom mestu) ili odnos prema radu. Zaposleni je prekaran kada je njegovo zaposlenje neizvesno te on nije u stanju da predviđa svoju profesionalnu budućnost. To je slučaj kako sa onima koji imaju radne ugovore na određeno vreme, tako i sa onima koji su u stalnom riziku od otpuštanja. Ovu situaciju karakteriše velika ekonomska ranjivost, ali i, makar potencijalna, restrikcija socijalnih prava, uglavnom zasnovanih upravo na stabilnom zaposlenju. Zaposleni u tom slučaju zauzima inferioran položaj u hijerarhiji društvenih statusa. Ali, zaposleni je prekaran i kada mu izgleda da je njegov rad nezanimljiv, slabo nagrađen i potcenjen. Pošto njegov doprinos nije adekvatno valorizovan, on se oseća manje ili više beskorisnim. Tada se može govoriti o prekarnosti rada.

Ove dve dimenzije prekarnosti koje upućuju na duboke transformacije tržišta rada i istovremeno na strukturalne promene u organizaciji rada modernih društava, kumuliraju se u tipu profesionalne integracije koja se može nazvati *diskvalifikujućom integracijom*. Zaposleni, naime, žive sa stalnim strahom od otpuštanja, koji, videli smo, postaje novi, poseban faktor nejednakosti i ne mogu da se valorizuju kroz svoju profesiju. Jedina prednost rada je plata, a i ona je često nedovoljna, pa na posao odlaze bez ikakvog entuzijazma i očekivanja, i tamo, u atmosferi koju ocenjuju kao „nezdravu”, zapravo samo čekaju da prođe radno vreme i taj osećaj otuđenosti. (Ne treba zaboraviti da sve brojnije korisnike raznih vrsta socijalne pomoći čine upravo zaposleni, sa malom platom.)

Kumulacija hendikepa – proces socijalne diskvalifikacije

Valja još jednom naglasiti i da tendencija ka autonomiji na radu i individualizaciji performansi neizbežno pojačava potencijalni rivalitet i tenzije među zaposlenima, kao što i činjenica da većina preduzeća nastoji da „ojača” svoju „fleksibilnost”, osnažuje strah od gubitka posla, te da evolucija oblika profesionalne integracije ne umanjuje, nego pojačava diferencijaciju i kompleksnost socioprofesionalne hijerarhije i fragilizuje sve veću frakciju zaposlenih. Ipak, iako

19 Temeljna analiza Burdijeove sociologije dominacije može se naći u: Birešev, A. (2014).

je rizik od ekskluzije uvek nejednako raspoređen, socijalna nesigurnost u svom dvostrukom značenju danas, više nego ikada ranije, transversalno prolazi kroz celo salarijalno društvo i shodno tome fundamentalno menja društveni odnos prema siromaštvu. A kako se društveni status pojedinaca u velikoj meri zasniva na njihovom učešću u aktivnostima proizvodnje i razmene moderne privrede, iskustvo nezaposlenosti posledično se izražava kao deklasiranje ili osećanje nespeha – naročito ako je nezaposlenost trajnija. Degradacija životnog standarda, slabljenje društvenog života pojedinaca, marginalizacija u odnosu na druge (zaposlene), svi ovi efekti nezaposlenosti mogu se kumulirati i dovesti do situacije ekstremnog siromaštva na granici društvene izopštenosti. Dakle, više je u pitanju *proces socijalne diskvalifikacije*, nego nekakvo stabilno stanje.

Proizvedeći kolektivnu teskobu, diskvalifikujuće siromaštvo, koje se može opisati i kao *proces kumulacije hendikepa*, utiče, dakle, na društvo u celini i predstavlja pretnju njegovoj koheziji. U svim evropskim zemljama, broj ljudi koji bi mogli imati teškoće na tržištu rada i biti izopšteni iz proizvodne sfere nesumnjivo je sve veći,²⁰ pa tako poslednjih decenija neprekidno raste i broj onih koji dobijaju razne vidove socijalne pomoći (vezane za poteškoće sa zaposlenjem, zdravljem ili stanovanjem).²¹

U sklopu analize kumulacije hendikepa može se posebno analizirati i socijalna izolovanost nezaposlenih – i to, praćenjem dva indikatora: da li nezaposleni živi sam (što se odnosi na primarnu socijalnost koja se razvija u okrilju domaćinstva) i da li je lišen redovnih kontakata sa prijateljima (sekundarna socijalnost).²²

Pokazuje se da je u Danskoj, kada je reč o oba indikatora, veoma mali udeo nezaposlenih koji su „dvostruko hendikepirani” tj. i siromašni i socijalno izolovani. U zemljama južne Evrope, gde su nezaposleni koji su istovremeno i siromašni i žive sami malobrojni (hipoteza o integrisanom siromaštvu), tendencija kumulacije hendikepa je takođe veoma slaba. Holandija i Belgija imaju srednji položaj, dok je u Velikoj Britaniji, Nemačkoj i Francuskoj, proporcija

20 Ti ljudi postaju „društveno sumnjivi”. Banke im ne ukazuju poverenje i ponekad im odbijaju elementarne usluge koje drugima uobičajeno pružaju. Stanodavci imaju sličan stav, često zahtevajući garancije koje osobe koje su dugotrajno nezaposlene ne mogu ispuniti. Naprosto, nezaposleni i prekarно zaposleni ne smatraju se „solventnim”, i to za mnoge od njih podrazumeva seriju svakodnevnih manjih ili većih poniženja.

21 Osim sa niskim prihodima i padom životnog ztandarda, nezaposlenost i prekarност pove-zane su i sa nezadovoljavajućim uslovima stanovanja, povećanom verovatnoćom da će ljudi živeti sami ili da će se razvesti, da će imati zdravstvene probleme i biti zavisni od socijalne pomoći. Rizik da će se nezaposlena osoba naći ispod granice siromaštva, sasvim je realan. U tom slučaju, ona ne samo da nema posao, nego je prinuđena da živi sa oskudnim resur-sima, što može da bude dodatna poteškoća iz perspektive traženja novog posla. Ali, postoje značajne razlike od zemlje do zemlje. Stopa nezaposlenih koji su ispod granice siromaštva se kreće od 17,8% u Danskoj, do 42,8% u velikoj Britaniji, što govori o uticaju nivoa novčanih nadoknada u slučaju nezaposlenosti na životni standard tih ljudi.

22 Nezaposlena osoba koja živi sama nema one podrške koje bi mogla imati od drugih članova domaćinstva. Nepostojanje redovnih kontakata sa prijateljima (što ne znači nužno da čovek prijatelja nema), može se smatrati potencijalnim rizikom za stanje izolovanosti.

nezaposlenih osoba koje su istovremeno i siromašne i izolovane najviša. U Britaniji i Nemačkoj 10% nezaposlenih su i siromašni i žive sami, i više od 20% su i siromašni i bez redovnog kontakta sa prijateljima. U Francuskoj, čak 28% nezaposlenih su i siromašni i slabo integrisani u mreže neformalne socijalnosti. (Paugam 2006, 203–4)²³

Poslednji Paneli EU takođe su potvrdili da nezaposlenost ima negativan efekat na asocijativni život, u svim industrijalizovanim zemljama i da je (na primer u Francuskoj, Velikoj Britaniji, Nemačkoj) učešće nezaposlenih u asocijativnom životu izrazito slabije nego kod zaposlenih. Uz to, u ovim zemljama, okolnost da se živi sam ili u četvrti koju karakteriše vandalizam i visok nivo kriminala ima pogoršavajući efekat. Jasno se vidi i da se hendikepi kumuliraju prateći dužinu perioda nezaposlenosti. (Paugam 2006, 209)²⁴

Tamo gde je nezaposlenost odavno masovna i povezana sa siromaštvom i slabim privrednim razvojem, kao u zemljama i regionima juga Evrope, ona postaje uobičajena, banalna činjenica sa kojom se svi suočavaju, ili mogu biti suočeni. Tu ona neće duboko uticati na društvene odnose, koji za osnovu mogu imati upravo – suprotstavljanje bedi, težnju da se svakom pojedincu ponude sredstva za psihološki otpor, kao i načine neformalne participacije u društvenim razmenama. Međutim, u zemljama koje su decenijama imale tzv. punu zaposlenost, verovatnije je da će se nezaposleni suočiti sa socijalnom diskvalifikacijom, utoliko pre što su tu predstave o društvenoj časti (respektabilnosti) najčešće zasnovane na statusu koji se obezbeđuje direktnom participacijom u profesionalnoj aktivnosti.²⁵ Danas, suočene sa degradacijom tržišta rada, sa relativnom normativnom neizvesnošću što se tiče uloge koju bi porodica trebalo da ima u brizi o nezaposlenima, i sa slabošću ili neprilagođenošću sistema nadoknada za nezaposlenost i sistema socijalne zaštite uopšte, i te zemlje se suočavaju sa ozbiljnijom fragilnošću društvenih veza i izraženijom kumulacijom hendikepa.

Otuda u svim evropskim zemljama, u borbi protiv nezaposlenosti²⁶, javne vlasti preduzimaju mere za podsticanje zapošljavanja najmanje kvalifikovanih,

23 Podaci evropskog panela o domaćinstvima omogućili su longitudinalnu analizu odnosa između nezaposlenosti, siromaštva i socijalne izolovanosti. Cilj istraživanja je bio da se utvrdi specifični uticaj siromaštva i specifični uticaj izolovanosti na uspešno nalaženje posla. Ustanovljeno je da je najvažnija stvar u tom procesu – visina prihoda. Što su nezaposleni siromašniji, manje imaju šansi da nađu posao. Jačina ovog fenomena varira od zemlje do zemlje, ali je on potvrđen u celoj Evropi.

24 Još od Lazarsfeldovog istraživanja u Marienthal-u iz 1930. znamo da nezaposlenost slabi „društvene razmene“, naročito u sferi asocijativnog života. Sportski i pozorišni klubovi i razne vrste dobrovoljnih udruženja jako su se osipali i slabili od trenutka kada je većina ljudi u ovom gradu bila pogođena nezaposlenošću zbog zatvaranja glavne fabrike.

25 Prema jednoj EU anketi, stav da je nezaposlenost „jako bolno, ojađujuće stanje“, neuporedivo češće prihvataju ispitanici iz razvijenih severnih zemalja, nego oni sa juga Evrope, gde je nezaposlenost „više integrisana“ u društveni život (Paugam 2006, 210) iz čega proizilazi da nezaposleni zapravo snažno interiorizuju opšte kolektivne predstave o nezaposlenosti koje su dominantne u njihovim zemljama.

26 Nezaposlenost je 2014. iznosila u EU 10,2% (u Nemačkoj 5%, u Austriji 5,9%, dok je u Grčkoj bila 26,5%, u Španiji 24,5%). Važno je napomenuti i da su dugotrajno nezaposleni (oni

kako u tržišnom sektoru (snižavajući poslodavcima troškove rada), tako i u javnom sektoru (stvarajući posebne oblike zaposlenja). No, organizovanje stručnih obuka za mlade koji su napustili školu ili imaju niske kvalifikacije, favorizovanje prevremenog odlaska u penziju itd, sa kvantitativnog stanovišta i na kratak rok, jesu pomogli da se smanji broj nezaposlenih. Ali politike ovog tipa imaju i „drugo lice”²⁷: one direktno doprinose stvaranju brojnih zaposlenja sa pre-karnim statusom i taj princip, jednom institucionalizovan, ima tendenciju da se „ovekoveći”. Dakle, njihovo veliko ograničenje sastoji se u tome što su „pervertirale” svrhu zbog koje su nastale, a to je inkluzija. Moglo bi se reći da su i u privatnom i u javnom sektoru, zapravo poslužile ciljevima „fleksibilizacije” radne snage, i tako značile „dobitak” za poslodavce, uvek u potrazi za jeftinom radnom snagom.

Ukratko, nastale sa ciljem stvarne inkluzije i smanjenja nezaposlenosti, ove su politike istovremeno značajno proširile prostor između stabilnih zaposlenja i nezaposlenosti, favorizujući fleksibilnost na periferiji tržišta rada. Otuda broj ljudi koji mogu postati njihov objekat vrtoglavo raste, a s tim i rizik da se za uvek može ostati u perifernom segmentu populacije, te tako i socijalno diskvalifikovan.

Teritorijalna diskvalifikacija – nejednakosti „upisane u prostor”

Sa krizom tržišta rada velikim delom je povezana i kriza urbanog društvenog tkiva. No, ona ima i izvesne specifičnosti – u tom smislu što je, nezavisno od nezaposlenosti i prekarijata, proizvod društveno-ekonomskih nejednakosti koje se „upisuju u prostor”.

Naime, problem prostorne koncentracije siromaštva, na koji su u poslednjim decenijama posebno skrenuli pažnju nasilni sukobi između pobunjene omladine i policije u mnogim predgrađima francuskih gradova (naročito oni iz 2005. godine)²⁸, dodatno je zaoštrio pitanje „urbane nesigurnosti”, ili, u slučaju Francuske, tzv. „krize predgrađa” – i doveo do daljeg jačanja straha od ekskluzije. U tom kontekstu, o nasilju viđenom na ulicama siromašnih predgrađa, može se govoriti kao o teritorijalnom izrazu socijalne diskvalifikacije. A, budući da se

koji su u tom statusu duže od dvanaest meseci) činili 49,5% ukupnog broja nezaposlenih na nivou EU, ali u Bugarskoj 60,4%, Italiji 61,4%, Grčkoj 73,5%. Među migrantima došlim iz zemalja izvan EU, stopa nezaposlenosti je u EU bila 20,3%, ali u Španiji 37,7%, Grčkoj 33,9%, Belgiji 30,8%. (Ružica, 2015)

27 Mnoge studije su se pozabavile naličjem programa inkluzije i pomoći nezaposlenima. U nekim slučajevima, naličje se tiče logike „kažnjavanja” i sankcija u smislu smanjenja ili ukidanja pomoći, naročito onda kada nezaposleni ne prihvataju ponuđene poslove ili interventna institucija i njeni agensi procene da se „nedovoljno” aktivno angažuju u traženju posla. Programi *work-fare* u SAD su generalno definisani u tom duhu, ali i politike evropskih zemalja postaju sve „manje nežne”. O ovome vid. Dufour, Boismenu, Noel, (2003).

28 Vid. Filipović, M. (2006).

isti koncept da primeniti na sasvim određene habitate i rezidencijalne zone – i kao o svojevrsnoj *prostornoj diskvalifikaciji*. Drugim rečima, kada se brojna domaćinstva, suočena sa nezaposlenošću, prekarijatom i učestalom intervencijom spolja (servisi „socijalne akcije”, policija i žandarmerija) nađu koncentrisana u istom naselju, koje onda i spolja i iznutra stiže lošu reputaciju, nastaje veliki rizik za razvoj procesa degradacije javnih prostora u njemu i pogoršanje društvenih odnosa. Socijalna diskvalifikacija pojedinaca i porodica prenosi se, dakle, na habitat kao celinu i tako doprinosi još izrazitijoj socijalnoj segregaciji.²⁹

Prema rečima Burdijea, „govoriti danas o ‘predgrađima sa problemima’, ili o ‘getu’, znači gotovo automatski evocirati – ne ‘realnosti’ (koje oni koji o tome rado govore najčešće i ne poznaju), već fantazme, pothranjene emotivnim iskustvima podstaknutim manje ili više nekontrolisanim rečima ili slikama, kakve su one koje eksploatišu senzacionalistička štampa i politička propaganda.” (Bourdieu 1993, 159). Pritom se, kaže Burdije, ne negira postojanje ubogih predgrađa, već ukazuje na potrebu da se prestane sa pogrešnom evidencijom i greškama sadržanim u supstancijalističkoj zamisli o *mestima* i zapravo počnu pažljivo analizirati odnosi između struktura društvenog prostora i struktura fizičkog prostora.

U aktualnoj krizi predgrađa, Donzelo (*Donzelot, J.*) tako vidi efekat logike socijalnih izolata (*la logique de l'entre-soi*) koja navodi većinu da se desolidarizuje od „najneuglednijih” frakcija društva i kaže: „Ne radi se više o tome da sirotinja ‘osvaja’ društvo, već pre o tome da društvo stvara fizičku distancu u odnosu na siromašne, odbija svako mešanje sa njima, nameće političke zakone većine toj manjini.” (Donzelot, J., et al., 2003:39) Barijere koje razdvajaju siromašne od ostalih društvenih slojeva postaju, prema njegovim rečima, i fizičke (izgnanstvo u „rizične četvrti”) i moralne (potraga za sigurnošću unutar zaštićenih prostora, daleko od delinkvencije i loših škola), i političke (uspon populizma – odbrana istorijskih dostignuća „pravih Francuza”). Ta logika „biti svoj među svojim”, koja se širi kroz čitavo društvo, zapravo je i sama izraz potrage za zaštitom od rastućeg osećanja nesigurnosti. Ona je istovremeno i uzrok i posledica diskvalifikujućeg siromaštva.

29 Dok istraživanja geta u SAD imaju veoma dugu tradiciju (o tome: Massey, D.S., Denton, N.A., (1993); Wilson, W.J. (1987), radovi o segregaciji u Evropi su neuporedivo malobrojniji. (Vid. npr: Pinçon-Charlot, M., Preteceille, E., Rendu, P. (1986), Maurin, E. (2004) ili Wacquant, L. (1992, 10). U uporednom istraživanju američkih geta i pariskih predgrađa Vakan, recimo, definiše pet ključnih razlika među njima. Prva se tiče socijalne ekologije, pre svega razlike u veličini (po broju stanovnika, površini koju zauzimaju, stepenu prostorne segregiranosti isl.) u korist američkih geta; druga se odnosi na etnički sastav (francuska predgrađa su etnički izrazito raznolikija); treća na nivo siromaštva (značajno veći u američkim getima); i četvrta na stope kriminala (opet značajno veće u američkim getima i po prirodi samih dela teško uporedive sa nesigurnošću u francuskim „rizičnim četvrtima”). Termini „geto”, „getoizacija”, „segregacija” ulaze inače u široku upotrebu u političkom i medijskom diskursu krajem 1980tih, upravo u kontekstu urbanog siromaštva i „krize predgrađa” i njima su se zapravo opisivali mogući horizont razvoja nekih predgrađa, rastuće siromaštvo i ekskluzija dela stanovništva koji tu živi, te izražavalo osećanje nesigurnosti u suočavanju sa pretnjom „socijalnog sloma”. Posebno kada je rast maloletničke delinkvencije postao „tema dana”.

Socijalno diskvalifikovani habitat nije tek rezultat proste prostorne koncentracije defavorizovanih domaćinstava, pa stoga ni sama analiza kumuliranja hendikepa nije dovoljna za razumevanje mehanizma segregiranja.³⁰ Potrebno je proučiti i *lokalne procese* koji vode ka kvalifikovanju neke četvrti kao „četvrti u krizi” ili „segregirane četvrti” (*quartier en crise, quartier ségrégré*), što u prvom redu implicira analizu formiranja kolektivnih identiteta.

Sve se, naime, dešava kao da stanovnici, naročito adolescenti (masovno nezaposleni ili u „fazi” napuštanja školovanja), žele da javnosti pruže upravo sliku nereda i prljavštine njihovog „kraja”, koja im se „lepi za kožu” i sa kojom se identifikuju. Na taj način oni i sami učestvuju u konstrukciji negativne slike o naselju, pojačavajući u toj slici devalorizujuće crte. Oni zapravo samo „primenjuju na sebe” sud drugih, onih spolja, koji o tom naselju govore kao o „getu”. Burdije podvlači da su, za razliku od stanovnika prestižnih četvrti, koji simbolički baštine akumulirani kapital cele populacije svog „kraja”, stanovnici „osetljivih urbanih zona”, lišeni „svih aduta neophodnih za učestvovanje u različitim društvenim igrama”, i međusobno dele samo „zajedničku ekskomuniciranost” (Bourdieu 1993, 167).

To što stanovnici stigmatizovanog naselja ne teže kolektivnoj odbrani od negativne slike koja im se nameće, zapravo je znak odsustva osećanja pripadnosti grupi „ujedinjenoj zajedničkom sudbinom”. U stvari, radi se o tome da ove četvrti imaju danas društveno heterogenu populaciju. Budući da koncentrišu defavorizovana domaćinstva, objektivne razlike među njima verovatno nisu velike, ali se subjektivno doživljavaju kao takve. Mnogobrojna domaćinstva su ugrožena socijalnom diskvalifikacijom, ali kako se taj proces sastoji iz više faza, ona nisu istovremeno suočena sa istim tipom problema. Oni koji procenjuju da mogu da nađu posao, da se „snađu” i odsele, da im je „svetla budućnost” na dohvata ruke, osećaju da ne pripadaju istom svetlu kao drugi koji tu dugo žive, već naviknuti na oslanjanje na socijalnu pomoć. Konstitisanje interne socijalne hijerarhije je tako zasnovano na prepoznavanju i pojačavanju i najmanjih znakova socijalne distinkcije. Napor uložen u individualnu diferencijaciju suprotstavlja

30 Prvi simptomi socijalne diskvalifikacije perifernih naselja su inače uvek isti: odlazak imućnijih stanovnika koji mogu sebi da priušte stanovanje u kraju koji više odgovara njihovoj aktualnoj materijalnoj i socijalnoj situaciji, i ubrzano doseljavanje imigrantskih domaćinstava ili onih u nekoj „urgentnoj” situaciji (prekarijati, razvod braka, izbacivanje iz starog stana itd.) U pojedinim slučajevima ova „rotacija” se odvija vrlo ubrzano (u radničkom naselju Saint-Brieue, npr, izgrađenom početkom 1960tih, u periodu 1980–1983 izmenilo se više od polovine stanovnika, a 1986. je gotovo 70% stanovnika bilo obuhvaćeno nekim vidom socijalne pomoći ili staranja), i svakako predstavlja prepreku uspostavljanju trajnijih društvenih odnosa među stanovnicima naselja. „Starosedeooci” se osećaju na neki način devalorizovani ovim stalnim odseljavanjima (jer ostaju tu, a „uspeti u životu” znači – otići iz tog kraja), dok se novodoseljeni ubrzo suočavaju sa negativnim „imidžom” naselja i teže da se izoluju i oslone na sebe same. Uporedo s tim teče i degradacija naselja i stanova – problemi sa grejanjem i vlagom, spoljni zidovi išarani grafitima, zapušteni ulazi i stepeništa, razbijeni prozori itd. – što su sve indikatori „moralnog” stanja zajednice i društvenih odnosa koje karakteriše nesloga, čak i nasilje među ljudima.

se koheziji grupe i nastanku čvršćih veza u lokalnoj zajednici. Načini socijalne intervencije takođe mogu da pojačaju podele među stanovnicima.³¹

Koncentracija defavorizovanih domaćinstava, ubrzana deteriorizacija društvenih odnosa u naselju, češća intervencija spoljnih aktera – javnih vlasti i socijalnih servisa koji pokušavaju da reše probleme u četvrti, sve to zajedno doprinosi stigmatizaciji stanovnika i pojačavanju njihovog ubeđenja da su oni zapravo „prognani” u naselje čija je loša reputacija opšte poznata.³²

Proizvođači kolektivnu teskobu, diskvalifikujuće siromaštvo utiče na društvo u celini i predstavlja pretnju njegovoj koheziji (uobičajeno merenoj stepenom poverenja u druge, u institucije i u sebe). Ono preti cepanjem društvenog tkiva sa negativnim posledicama na sve oblasti delanja i sve društvene fenomene. A nova pravila u svetu rada prevashodno usmerena na olakšano otpuštanje i dalju „fleksibilizaciju”, odnosno prekarizaciju rada, proširuju mogućnosti za „pad u siromaštvo”. Broj ljudi koji bi mogli imati teškoće na tržištu rada i biti izopšteni iz proizvodne sfere kontinuirano raste, a trajna nezaposlenost ili podzaposlenost za mnoge od njih podrazumeva seriju svakodnevnih manjih ili većih poniženja. Dominantna ideologija nas, međutim, ubeđuje da su ovo naši „privatni” problemi i naša lična krivica – rezultat individualne neodgovornosti, nedostatka odlučnosti, čak lenjosti, a ne problemi društva....

Literatura:

- Baudelot, C., Gollac, M., Bessière et al. (2003), *Travailler pour être heureux ? Le bonheur et le travail en France*, Paris, Fayard.
- Birešev, A. (2014), *Orionov vodič*, Beograd, Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Bourdieu, P., (1993), „Effets de lieu” in: *La misère du monde*, Paris, Seuil.
- Donzelot, J., et al., (2003), *Faire société. La politique de la ville aux États-Unis et en France*, Paris, Seuil

31 Tako, recimo, posle nereda u nekoj od četvrti, zvanične vlasti tragaju za „odgovornima”, najčešće rukovođene idejom o postojanju „tvrđog jezgra” izgnanika koji su začetnici nereda, i koje treba udaljiti iz kraja da bi „sve opet bilo u redu”. Ista ideja se širi među stanovnicima četvrti, zabrinutim za svoju budućnost i željnim da se nepoverenje vlasti skrene na tu specifičnu grupu „odgovornih”, što opet vodi naglašenijoj individualnoj diferencijaciji. Slično tome, neki pojedinci i porodice teže da imaju „privilegovan odnos” sa socijalnim radnicima, tražeći zapravo da im se prizna da su oni „sasvim kako treba”, da se oni trude da se „izvuku”, dakle, da su različiti od onih koji „profitiraju od socijalne pomoći”.

32 Jedno istraživanje, obavljeno u „osetljivim” četvrtima pariskog 20tog arondismana 2003. godine omogućilo je da se ispita veza između slike mesta stanovanja i slike o sebi polazeći od detaljnog poređenja četvrti i delova četvrti i oblika vezanosti ili pak odbojnosti koju pojedinci osećaju u vezi sa mestom stanovanja. Analiza je između ostalog pokazala da su simptomi depresije brojniji i intenzivniji u zonama koje su nedavno pogođene procesom prostorne diskvalifikacije. Drugim rečima, u periodu kada tek nastaje negativni identitet mesta, nesreća stanovnika je najjača. U četvrtima koje su odavno diskvalifikovane, stanovnici su često već razvili razne oblike rezistencije na stigmatu. Vid. Paugam, S., (2006: 201).

- Dufour, P., Boismenu, G., Noel, A., (2003) *L'aide au conditionel. La contrepartie dans le mesures envers les personnes sans emploi en Europe et en Amérique du Nord*, Montréal, Les Presses de l'Université de Montréal.
- Filipović, M., (2006), Bez izlaza i bez saveznika: pobune u francuskim predgrađima, *Sociologija*, No.3
- Friedmann, G. (1959). *Razmravljeni rad. Specijalizacija i dokolica.*, Zagreb, Naprijed.
- Gallie, D., Marsh, C., Vogler, C. (1994), *Social Change and the Experience of Unemployment*, Oxford, Oxford University Press.
- Gidens, E. (1998). *Posledice modernosti*, Beograd, Filip Višnjić
- Haralambos, 2001
- Haralambos, M. (2002). *Sociologija. Teme i perspektive*. Zagreb, Golden marketing.
- Krek, M. (2018). Šta znači prosečna zarada ako je većina nema?, <http://pescanik.net>, 4.01.2018.
- Lazarsfeld, P., Jahoda, M., Zeisel, H. (1971), *Mienthal: The Sociology of an Unemployed Community*, New Brunswick, New Jersey, Transaction Publishers.
- Marks, K., *Kapital*, knjiga I, sedmi deo, poglavlje XXIII
- Massey, D.S., Denton, N.A., (1993), *American Apartheid. Segregation and the making of the Underclass*, Cambridge, Harvard University Press.
- Maurin, E. (2009), *La Peur du déclassement. Une sociologie des récessions*, Paris, Le Seuil.
- Maurin, E., (2004), *Le ghetto français. Enquête sur le séparatisme social*, Paris, Seuil
- Mihajlović, S., Ružica, M. i dr., (2015). *Od novinara do nadničara. Prekarni rad i život*, Beograd, Dangraf.
- Paugam, S., (1991), *La disqualification sociale. Essai sur la nouvelle pauvreté*, Paris, PUF.
- Paugam, S., (1993), *La société française et ses pauvres. L'expérience du revenu minimum d'insertion*, Paris, PUF.
- Paugam, S., (2006), *Les formes élémentaires de la pauvreté*, PUF, Paris.
- Pinçon-Charlot, M., Preteceille, E., Rendu, R., (1986), *Ségrégation urbaine. Classes sociales et équipements collectifs en région parisienne*, Paris, Anthropos.
- Ružica, M. (2015). Prekarizacija i prekarijat u Evropi, u Mihajlović, S., Ružica, M. i dr., *Od novinara do nadničara. Prekarni rad i život*, Beograd, Dangraf.
- Schnaper, D. (1981), *L'épreuve du chômage*, Paris, Galimard, 1981.
- Schnapper, D. (1994), *L'Épreuve du chômage*, Paris, Folio Gallimard
- Simmel, G., (1998), *Les pauvres*, PUF, Paris.
- Stojanović, D. (2018), „Populism The Serbian Way”, Beograd, Peščanik.
- Tocqueville, A. de, (1958), *Mémoire sur le pauperisme*, u *Œuvres complètes*, t.V, Gallimard, Paris.
- Wacquant, L., (1992), *Banlieus françaises et ghetto noir américain: de l'amalgame à la comparaison*, *French Politics & Society*, vol. 10.
- Wilson, W.J., (1987), *The truly Disadvantaged*, Chicago, University of Chicago Press.

Primljeno: 21. 01. 2018.

Prihvaćeno: 14. 02. 2018.

Mirko R. Filipović

POVERTY AS A PERSONAL FAILURE AND THE FEAR OF EXCLUSION

Abstract: The texts of sociological classics (de Tocqueville, Marx, Simmel) as well as recent European research offer a fruitful analytical frame for thinking about poverty using the idel-type constructs of „integrated“, „marginalized“ and, nowadays dominant „disqualifying“ poverty (S. Paugam). The application of this analytical frame, completed with new explanatory factors – as flexibilisation or precarization of work and jobs, the fear of getting fired as a new factor of inequality, the intensity of social ties and „spatial disqualification“ of social groups with the great risks of poverty and dependence of the social intervention system – lead to new insights in collective representation of poverty: now seen as personal failure, „social falldown“ in the process that include cumulation of social handicaps. So, what is nowadays perceived as a central social fracture – the fracture between those whose future is secured and those exposed to „threats of the job market violence“ (Maurin) – passes through the whole class structure producing social insecurity and diffused anxiety, undermining social cohesion and imposing new mechanisms of collective identities construction.

Key words: disqualifying poverty, cumulation of handicaps, work and jobs precarization, ghettoization, sociability, social devalorization.